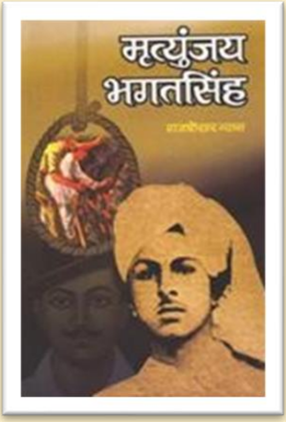
27th September, 1907

23rd March, 1931

કેમ ભગતસિંહ નાસ્તિક હતા?

'જો ભગવાન ખરેખર અસ્તિત્વમાં હોય, તો તેને નાબૂદ કરવા જરૂરી છે.' એટલે કે, જો

ભગવાન ખરેખર અસ્તિત્વમાં હોત, તો તેનો નાશ કરવો જરૂરી હોત. પ્રખ્યાત ક્રાંતિકારી બકુનીનના આ વાક્યએ ભગતસિંહના હૃદયમાં ધર્મ સામે એક તેજસ્વી મશાલ પ્રજ્વલિત કરી.

એવું નથી કે ભગતસિંહ શરૂઆતમાં ધાર્મિક હતા અને બાદમાં નાસ્તિક બન્યા, ક્રાંતિકારી વિચારોના ફિલસૂફ ભગતસિંહ નાનપણથી જ નાસ્તિક સ્વભાવના હતા. તે ત્યારે માંડ આઠ કે નવ વર્ષના હશે. તે ગામની પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં હતા. એક દિવસ તેની નાની બહેન અમરો કૌર ક્યાંકથી કાગળ

લાવ્યો, તે એક પ્રાચીન ધાર્મિક પુસ્તકનું પાનું હતું. ભારે ઉત્સાહ સાથે, તેમણે તે ભગતસિંહને આપ્યું. ભગતસિંહે જોયું, વાંચ્યું. કહ્યું, **'અમરો, હું અંગ્રેજ-શાસનના અંત સાથે, આ ધર્મનો પણ અંત લાવીશ.'** બીબી અમરોં કૌરના શબ્દોમાં, તેણે કાગળ જમીન પર ફેંકી દીધો અને તેના પર બંને પગ સાથે ઉભો રહ્યો. તે સમયે તેમનો ચહેરો પ્રકાશિત થયો જાણે કે તે ખરેખર તેના કેટલાક દુશ્મનોનો નાશ કરી રહ્યો છે. વર્ષો પછી જ્યારે તેઓ લાહોરના D.A.V. કોલેજમાં ભણતા હતા, ત્યાં દરરોજ હવન અને આંધળી

પ્રાર્થના થતી હતી, જેમાં મોક્ષની વાતો થતી હતી. ભગતસિંહે ક્યારેય તેમનામાં રસ દાખવ્યો નહીં, પરંતુ માત્ર તેમની સામે બળવો કર્યો. તેમની ગભરાટ વધી જ્યારે તેમણે એક વૃદ્ધ બાબાને કોલેજના ગેટ પર ચણા વેચતા, ઠંડીમાં કંપતા જોયા. તેઓએ તેને પૂછ્યું, 'બાબા, તારું બીજું કોઈ નથી?'

તેના હાથમાં રહેલ ત્રાજવું સંભાળી શકતા ન હતા, ધ્રૂજતા તેણે જવાબ આપ્યો, 'ના'

સાથે ઉભેલા સહકર્મીએ જવાબ આપ્યો, 'આ બધું તેના કર્મોનું પરિણામ છે.'

ભગતસિંહ તરત જ ઉગ્ર થઈને બોલ્યા, 'આ બધો ભ્રમ છે, આ વૃદ્ધ માણસને સમાજમાંથી રોટલી અને કામનો ટેકો મળવો જોઈએ. જ્યાં સુધી એક માણસ ભૂખ્યો હોય ત્યાં સુધી આપણે બધા દોષિત છીએ, કારણ કે આપણે બધા ખાઈ રહ્યા છીએ. જ્યાં સુધી નાના ગરીબ માનવી બંધનમાં છે ત્યાં સુધી આપણે બધા પણ મુક્ત નથી. મોક્ષની આંધળી પ્રાર્થના કરીને આનો વિચાર કરી શકાતો નથી.'

આ ઘટનાના થોડા વર્ષો પછી, જ્યારે તેના એક મિત્રએ પૂછ્યું,

'તમે શું કરશો? તમે કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરશો તમે આ બાબતોને કેવી રીતે સંભાળશો?' ત્યારે તેમની દ્રષ્ટિ તેમના ગંભીર રાજકીય અભ્યાસથી સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હતી - તેમણે નિશ્ચિતપણે કહ્યું હતું કે, **'જો અમને સરકાર બનાવવાની તક મળશે, તો કોઈની પાસે કોઈ ખાનગી મિલકત નહીં હોય, દરેકને કામ મળશે.'**

મિત્રએ પૂછ્યું, 'તમે ધર્મનું શું કરશો? શું તમે તેને ગેરકાયદેસર બનાવશો?'

તેનો જવાબ હતો, 'ધર્મ વ્યક્તિગત માન્યતાનો વિષય હશે, સામૂહિક નહીં.'

બાદમાં ભગતસિંહનો મત હતો કે ભગવાન એક બનાવટી વસ્તુ છે, તે દુનિયાના દિમાગને ગુલામ બનાવવા માટે ઘડવામાં આવી છે, ભગવાન માણસનો સૌથી મોટો દુશ્મન છે. બાદમાં કોમી રમખાણોએ ધર્મ અને ભગવાન પ્રત્યેના તેમના વલણને વધુ કઠણ બનાવ્યું. તે કહેતા હતા કે 'જો આપણે માણસ અને માણસની વચ્ચેથી ભગવાનને દૂર કરીએ, તો માણસ અને માણસ વચ્ચેની દિવાલ દૂર થઈ જશે.'

આ વૈચારિક પાસું, જે ભગતસિંહનું સૌથી મહત્વનું પાસું છે, તેને જાણી જોઈને સામે આવવા દેવામાં આવ્યું ન હતું. જેઓ તેમને ડાકુ, ફાસીવાદી અને આતંકવાદી કહેતા હતા તેઓએ ક્યારેય વિચાર્યું છે કે આતંકવાદમાં ક્રાંતિ નથી અને ક્રાંતિમાં આતંકવાદ નથી.

ભગતસિંહ અને ભિંડરાંવાલા વચ્ચે ઘણો ફરક છે અને તેને જાણવા માટે વ્યક્તિએ વિશાળ વ્યાપમાંથી પસાર થવું પડશે. ભગતસિંહે વાળ કપાવ્યા હતા, જે તેમના ધર્મની મોટી ઓળખ હતી. તેઓ મુક્તપણે

સિગારેટ પીતા હતા, જે તેમના ધર્મમાં પ્રતિબંધિત છે.

ભિંડરાંવાલા રાષ્ટ્રપતિને ગુરુદ્વારામાં પ્રાર્થના કરવાની ફરજ પાડે છે. તેમના માટે ધર્મ દેશ કરતા મોટો છે. ભગતસિંહ માટે ધર્મ કરતાં દેશ મોટો હતો. વિચારોના કેન્દ્રમાં ક્રાંતિ વેગ આપે છે. જે ચિંતક પાસે ફિલસૂફી હતી તે માનતા હતા કે બોમ્બ અને પિસ્તોલ પણ ક્રાંતિ લાવી શકતા નથી. તે માણસ દ્વારા માનવ લોહી વહેવડાવવાની વિરુદ્ધ હતો. આજે જ્યારે ધર્મના નામે ચારે બાજુ લૂંટફાટ થઈ રહી છે, આગ લાગી છે, રમખાણોનું ભયંકર

સામ્રાજ્ય ઉભું છે, ત્યારે કટ્ટરપંથીઓની આ પેઢીએ મહાન દેશભક્ત અમર શહિદ ભગતસિંહના વિચારો જાણવાના રહેશે. તેમણે લાહોરથી પ્રકાશિત અંગ્રેજી દૈનિક 'ધ પીપલ'માં લખ્યું હતું.

તે લેખ 17 સપ્ટેમ્બર, 1934 ના રોજ તેમની શહાદત પછી પ્રકાશિત થયો હતો. પ્રસંગ એ હતો કે ફાંસીના થોડા સમય પહેલા બબ્બર અકાલી કેસના બાબા રણધીરસિંહ તેમને મળવા આવ્યા અને તેમને સલાહ આપી કે ઓછામાં ઓછું મૃત્યુને તેમની સામે ઉભેલુ જોઈને તેમણે ભગવાનનું

સ્મરણ કરવું જોઈએ. જ્યારે ભગતસિંહે તેમની વાત સાંભળવાની ના પાડી, ત્યારે તેઓ તેમને અભિમાની, ઘમંડી અને કયા કયા પ્રકારની ઉપમા આપીને ચાલ્યા ગયા. જો બાબાજીને તેમની વાણીથી દુખ પહોંચાડવું ન હોત તો તેમને તે લેખ લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડી હોત અને આપણે આવા મહત્વના વિષય પર તેમના વિચારોથી વંચિત રહી ગયા હોત. મૃત્યુ દરવાજે ઉભું હતું, જલ્લાદ તેની ફાંસી ભગતસિંહની ગરદનને માપી રહ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં, ભગતસિંહે ખૂબ જ સંયમિત રીતે અને એટલી જ વિનમ્ર અને

સુંદર રીતે પોતાનો પક્ષ રજૂ કર્યો, વિરોધીઓની દલીલોનું ખંડન કર્યું અને તેમને અનુત્તર પણ બનાવ્યા. આજે, જ્યારે આ વિચારો પર મનન કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે, આજે જ્યારે તેઓ પહેલા કરતાં વધુ અર્થપૂર્ણ, સમયસર અને સંબંધિત બની ગયા છે, ત્યારે શું આપણે તેમને આત્મસાત કરવાનો પ્રયાસ કરીશું?

'હું નાસ્તિક કેમ છું'

એક નવો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. શું હું કેટલાક અહંકારને કારણે સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞાની ભગવાનના અસ્તિત્વમાં

માનતો નથી? મેં ક્યારેય વિચાર્યું ન હતું કે મારે આ પ્રશ્નનો સામનો કરવો પડશે. પરંતુ મારા મિત્રો સાથેની વાતચીતમાં, મને સમજાયું કે મારા કેટલાક મિત્રો એવું કહીને મારી જાતને પૂરતી ખાતરી આપી શકતા નથી - મારા સાથેના મારા નાના સંપર્કમાં, તેઓ એવું તારણ કાઢવા ઉત્સુક છે કે હું ભગવાનના અસ્તિત્વને નકારી રહ્યો છું. થોડું વધારે પડતું અને મારું ગૌરવ મને અમુક અંશે આ અવિશ્વાસ તરફ દોરી ગયું છે. હા, આ એક ગંભીર સમસ્યા છે. હું એવી કોઈ બડાઈ નથી કરતો કે હું માનવ નબળાઈઓથી ઉપર છું. હું એક

માણસ છું અને વધુ કંઈ નથી. તેમના કરતા વધારે હોવાનો દાવો કોઈ કરી શકે નહીં. આ નબળાઈ મારામાં પણ છે, અહંકાર પણ મારા સ્વભાવનો એક ભાગ છે. મને મારા સાથીઓ વચ્ચે એક સરમુખત્યાર કહેવામાં આવતો હતો. મારા મિત્ર શ્રી બી. કે. દત્ત પણ મને ક્યારેક કહેતા હતા. કેટલાક પ્રસંગોએ, 'નિરંકુશ' હોવા બદલ મારી ટીકા પણ કરવામાં આવી હતી. કેટલાક મિત્રોને આ ફરિયાદ છે કે હું અજાણતા જ તેમના પર મારા મંતવ્યો લાદું છું અને મારા પ્રસ્તાવોને સ્વીકારું છું. આ અમુક

અંશે સાચું છે - હું તેને નકારતો નથી. આને 'અહંકાર' કહી શકાય. જ્યાં સુધી અમારા પોતાના અભિપ્રાયની સાથે અન્ય લોકપ્રિય અભિપ્રાયોની બાબતમાં મને મારા અભિપ્રાય પર ચોક્કસપણે ગર્વ છે, પરંતુ તે વ્યક્તિગત નથી. એવું બની શકે કે ફક્ત આપણા વિશ્વાસના પ્રતિ ન્યાયોચિત ગર્વ હોવો જોઈએ, પરંતુ તેને અભિમાન ન કહી શકાય. ગૌરવ અથવા ફક્ત 'ઘમંડ' એ પોતાની જાત પ્રત્યે અયોગ્ય અભિમાનનો અતિરેક છે, તો પછી શું તે અયોગ્ય અભિમાન છે જેણે મને નાસ્તિકતા તરફ દોર્યો છે અથવા તે ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક

વિષયનો અભ્યાસ કરવા અને તેને ખૂબ વિચારવા માટેનું કારણ છે? તે પછી મેં ભગવાનમાં અવિશ્વાસ કર્યો. આ તે પ્રશ્ન છે જેના વિશે હું અહીં વાત કરવા માંગુ છું, પરંતુ પહેલા મને એ સ્પષ્ટ કરવા દો કે સ્વાભિમાન અને અહંકાર બે અલગ અલગ બાબતો છે.

પ્રથમ, હું એ સમજવામાં સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ ગયો છું કે વ્યક્તિમાં ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધાના માર્ગમાં કેવી રીતે અયોગ્ય અભિમાન અથવા ઘમંડ આવી શકે છે. હું ખરેખર એક મહાન વ્યક્તિની મહાનતાને ઓળખી શકતો નથી, તે ત્યારે જ બની શકે છે

જ્યારે મેં પણ આવી થોડી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હોય, જે કાં તો હું લાયક નથી અથવા મારી પાસે તે ગુણો નથી, જે આ માટે આવશ્યક અથવા અનિવાર્ય છે. અત્યાર સુધી તે સમજી શકાય તેવું છે, પરંતુ જે વ્યક્તિ ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખે છે તે તેના અંગત અહંકારને કારણે અચાનક તેના પર વિશ્વાસ કરવાનું કેવી રીતે બંધ કરી શકે? ફક્ત બે જ માર્ગો શક્ય છે - કાં તો માણસ પોતાને ભગવાનનો હરીફ માનવા માંડે છે અથવા તે પોતાને ભગવાન માનવા લાગે છે. આ બંને કિસ્સાઓમાં તે સાચો નાસ્તિક ન બની શકે.

પ્રથમ તબક્કામાં, તે તેના વિરોધીના અસ્તિત્વને નકારતો નથી. બીજા તબક્કામાં પણ તે ચેતનાના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ કરે છે જે પડદાની પાછળથી પ્રકૃતિની તમામ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આપણા માટે તે મહત્વનું નથી કે તે પોતાને ભગવાન માને છે. તે સમજે છે કે સર્વોચ્ચ ચેતના તેનાથી આગળ કંઈક છે. મુખ્ય વસ્તુ તેની માન્યતા છે. તે કોઈ પણ રીતે નાસ્તિક નથી. હું કહેવા માંગતો હતો કે હું ન તો પ્રથમ શ્રેણીમાં આવુ છું અને ન તો બીજી શ્રેણીમાં. હું તે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ

નકારું છું. હું તેને કેમ નકારું છું - પછીથી જોશું. અહીં હું એક વાત સ્પષ્ટ કરવા માંગુ છું કે તે અહંકાર નથી જેણે મને નાસ્તિકતાના સિદ્ધાંતને સ્વીકારવા તરફ દોર્યો છે. હું ન તો હરીફ છું, ન અવતાર કે પરમ આત્મા. એક વાત નિશ્ચિત છે કે તે અહંકાર જ નથી જેણે મને આ રીતે વિચારવા તરફ દોરી ગયો.

આ આરોપને ખોટો ઠેરવવા માટે, ચાલો તથ્યો જોઈએ. મારા મિત્રોના મતે, દિલ્લી બોમ્બ-કાંડ અને લાહોર-ષડયંત્ર કેસ દરમ્યાન મને જે બિનજરૂરી ખ્યાતિ મળી, કદાચ તેના કારણે હું ઘમંડી બની ગયો છું. પછી

જોઈએ આ બાજુ સાચી છે કે નહીં. મારો નાસ્તિકવાદ કોઈ તાજેતરની ઉત્પતિ નથી. જ્યારે ઉપરના મિત્રોને પણ કંઈ ખબર ન હતી ત્યારે મેં ભગવાનમાં વિશ્વાસ કરવાનું બંધ કરી દીધું. ઓછામાં ઓછું કોલેજનો વિદ્યાર્થી આવા ગેરવાજબી અહંકારને પોષી શકતો નથી જે તેને નાસ્તિકતા તરફ દોરી જાય છે. જોકે હું કેટલાક શિક્ષકોનો પ્રિય હતો અને મને કેટલાક અન્યને ગમતો ન હતો; પરંતુ હું ક્યારેય ખૂબ મહેનતુ વિદ્યાર્થી રહ્યો નથી. અહંકારની લાગણીમાં ફસાવાનો કોઈ મોકો નહોતો. હું

ભવિષ્ય વિશે થોડો નિરાશાવાદી સ્વભાવ ધરાવતો ખૂબ જ શરમાળ છોકરો હતો અને તે દિવસોમાં હું સંપૂર્ણ નાસ્તિક ન હતો.

મારા પિતા, જેમની નીચે હું મોટો થયો છું, તેઓ રૂઢીચુસ્ત આર્યસમાજી હતા. તે ભલે ગમે તે હોય, તે નાસ્તિક નથી. મારું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા પછી હું D.A.V માં જોડાયો. શાળા, લાહોર અને આખું વર્ષ તેમની છાત્રાલયમાં રહ્યા. ત્યાં હું સવાર અને સાંજની પ્રાર્થના સિવાય કલાકો સુધી ગાયત્રી મંત્રનો જાપ કરતો હતો. હું તે દિવસોમાં સંપૂર્ણ ભક્ત હતો. બાદમાં હું મારા

પિતા સાથે રહેવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી ધાર્મિક રૂઢીચુસ્તતાની વાત છે. તે એક ઉદારવાદી વ્યક્તિ હતા. તેમના શિક્ષણથી મને મારું જીવન સ્વતંત્રતા માટે સમર્પિત કરવાની પ્રેરણા મળી, પરંતુ તે નાસ્તિક ન હતા. તેને ભગવાનમાં દ્રઢ શ્રદ્ધા હતી. તે મને દરરોજ પૂજા અને પ્રાર્થના માટે પ્રોત્સાહિત કરતા હતા. આ રીતે મારો ઉછેર થયો હતો.

અસહકાર આંદોલનના દિવસો દરમિયાન મેં નેશનલ કોલેજમાં પ્રવેશ લીધો.

અહીં આવીને, મેં બધી ધાર્મિક સમસ્યાઓ વિશે ખુલ્લેઆમ

વિચારવાનું શરૂ કર્યું, ભગવાન વિશે પણ વિચાર્યું અને તેની ટીકા કરી, પણ તેમ છતાં હું કાચો આસ્તિક હતો. તે સમય સુધીમાં મેં મારા લાંબા વાળ ખુલ્લા રાખવાનું શરૂ કરી દીધું હતું, જોકે હું શીખ ધર્મ અથવા અન્ય ધર્મોના પૌરાણિક કથાઓ અને સિદ્ધાંતોમાં ક્યારેય વિશ્વાસ કરી શકતો નથી; પણ મને ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં મક્કમ વિશ્વાસ હતો. બાદમાં હું ક્રાંતિકારી પક્ષમાં જોડાયો. ત્યાં હું જે પ્રથમ નેતાના સંપર્કમાં આવ્યો હતો તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને નકારવાની હિંમત કરી શક્યા નહીં, ભલે તે દ્રઢ આસ્તિક ન

હતો. જ્યારે હું ભગવાન વિશે જીદપૂર્વક પૂછતો રહ્યો, ત્યારે તે કહેતો, 'જ્યારે તમે ઇચ્છો ત્યારે પૂજા કરો.' આ નાસ્તિકતા છે, જેમાં આ વિશ્વાસને અપનાવવાની હિંમતનો અભાવ છે. અન્ય નેતાઓ જેમના સંપર્કમાં આવ્યા તેઓ કટ્ટર ભક્તો હતા. તેનું નામ જણાવી દઉં - આદરણીય નિષ્ઠાવાન મિત્ર શચીન્દ્રનાથ સાન્યાલ, જે હાલમાં કાકોરી-ષડયંત્ર કેસમાં આજીવન કેદની સજા ભોગવી રહ્યા છે. તેમનું એકમાત્ર પ્રખ્યાત પુસ્તક, 'બંદી જીવન', પ્રથમ પાનાથી જ ભગવાનના મહિમાનું જોરદાર સ્તોત્ર

છે. તે સુંદર પુસ્તકના બીજા ભાગના છેલ્લા પાનામાં, રહસ્યવાદી વેદાંત-પ્રેરિત પ્રશંસાના ફૂલો તેમણે ભગવાન પર વરસાવ્યા તે તેમના વિચારોનો એક વિશિષ્ટ ભાગ છે.

26 જાન્યુઆરી 1925 ના રોજ 'ક્રાંતિકારી' પત્રિકા જેનું સમગ્ર ભારતમાં વિતરણ કરવામાં આવ્યું હતું તે ફરિયાદી પક્ષની વાર્તા અનુસાર તેમની બૌદ્ધિક શ્રમનું પરિણામ છે. હવે આ પ્રકારના અપ્રગટ કાર્યમાં એક અગ્રણી નેતા અનિવાર્યપણે પોતાના મંતવ્યો રાખે છે જે તેઓ પોતે પ્રિય છે અને અન્ય કામદારોએ તેમની સાથે મતભેદો

હોવા છતાં તેમની સાથે સંમત થવું પડે છે. તે પત્રિકામાં તે સર્વશક્તિમાન અને લીલા અને કાર્યો વિશેનો આખો લેખ હતો. આ બધું રહસ્યવાદ છે. હું જે કહેવા માંગતો હતો તે એ છે કે ક્રાંતિકારી પક્ષમાં પણ ઈશ્વરમાં અશ્રદ્ધાની લાગણી ફાટી ન હતી. કાકોરીના ચારેય પ્રખ્યાત શહીદોએ તેમના અંતિમ દિવસો સ્તોત્રો અને પ્રાર્થનામાં પસાર કર્યા. રામપ્રસાદ બિસ્મિલ રૂઢીચુસ્ત આર્યસમાજી હતા. સમાજવાદ અને સામ્યવાદમાં તેમના વ્યાપક અભ્યાસ છતાં, રાજેન લાહિરી 'ઉપનિષદ' અને 'ગીતા'ના શ્લોકોનું

પઠન કરવાની તેમની ઇચ્છાને દબાવી શક્યા નહીં.

મેં તેમની વચ્ચે માત્ર એક જ વ્યક્તિને જોયો જેણે ક્યારેય પ્રાર્થના કરી ન હતી અને કહ્યું હતું કે, 'તત્વદર્શન માણસની નબળાઈ અથવા મર્યાદિત જ્ઞાનને કારણે ઉભું થાય છે.' તે દેશનિકાલની આજીવન સજા પણ ભોગવી રહ્યો છે; પરંતુ તેણે ક્યારેય ભગવાનના અસ્તિત્વને નકારવાની હિંમત કરી નથી.

આ સમય સુધીમાં હું માત્ર એક પ્રેમાળ આદર્શવાદી ક્રાંતિકારી હતો. અત્યાર સુધી અમે બીજાને અનુસરતા હતા. હવે અમારા ખભા

પર જવાબદારી લેવાનો સમય હતો. કેટલાક સમય માટે અનિવાર્ય પ્રતિક્રિયાના પરિણામે પક્ષનું અસ્તિત્વ અશક્ય લાગતું હતું. ઉત્સાહી સાથીઓએ નહીં "પણ, નેતાઓએ અમારી મજાક ઉડાવવાનું શરૂ કર્યું. કેટલાક સમયથી મને ડર હતો કે એક દિવસ મને પણ મારા કાર્યક્રમની નિરર્થકતાની ખાતરી થઈ જશે. તે મારા ક્રાંતિકારી જીવનમાં એક વળાંક હતો." અભ્યાસનો કોલ હતો મારા મનના પરિસરમાં પડઘો પડ્યો. વિરોધીઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલોનો સામનો કરવા માટે અભ્યાસ કરો. તમારા

અભિપ્રાયના સમર્થનમાં દલીલો આપી શકવાના હેતુથી વાંચો.

મેં વાંચવાનું શરૂ કર્યું. આનાથી મારા જૂના વિચારો અને માન્યતાઓમાં આશ્ચર્યજનક રીતે સુધારો આવ્યો. હિંસક પદ્ધતિઓનો આશરો લેવાનો રોમાંચ, જે આપણા જૂના સાથીઓમાં ખૂબ પ્રચલિત હતો, તેને ગંભીર વિચારોએ બદલ્યો. હિંસા ત્યારે જ વાજબી છે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેનો આશરો લેવામાં આવે. અહિંસા તમામ જન આંદોલનોનો આવશ્યક સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ. તે સાચી પદ્ધતિ હતી.

સૌથી મહત્વની બાબત એ છે કે આદર્શની સ્પષ્ટ વિભાવના જેના માટે આપણે લડવું પડશે. તે સમયે કોઈ ખાસ ક્રાંતિકારી કાર્ય કરવામાં આવતું ન હોવાથી, મને વિશ્વ ક્રાંતિના ઘણા આદર્શો વિશે વાંચવાની ઘણી તક મળી. મેં અરાજકતાવાદી નેતા બાકુનિનને વાંચ્યા, સામ્યવાદના પિતા કાર્લ માર્ક્સ, પરંતુ વધુ લેનિન, ત્રાત્સ્કી અને અન્ય જેમણે તેમના દેશમાં સફળતાપૂર્વક ક્રાંતિ કરી. તે બધા નાસ્તિક હતા. બકુનીનનું પુસ્તક 'ગોડ એન્ડ ધ કિંગડમ' આ વિષય પર ભલે અંશત સારો અભ્યાસ છે. બાદમાં મને નિલંબા

સ્વામીએ લખેલું એક પુસ્તક 'સહજ જ્ઞાન' મળ્યું. તેમાં માત્ર રહસ્યવાદી નાસ્તિકતા હતી. મને આ વિષય વિશે ઊંડું જ્ઞાન મળ્યું. 1925 ના અંત સુધીમાં મને ખાતરી થઈ ગઈ કે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની વાત થઈ રહી છે જેમણે બ્રહ્માંડ બનાવ્યું છે. નિર્દેશિત અને સંચાલિત, તે સંપૂર્ણ અર્થહીન છે. મેં મારો આ અવિશ્વાસ દર્શાવ્યો. મેં મારા મિત્રો સાથે આ વિષય પર ચર્ચા કરી. હું પહેલેથી જ નાસ્તિક તરીકે ઓળખાતો હતો, પરંતુ તેનો અર્થ શું છે, હું આગળ સમજાવું છું.

મે 1927 માં લાહોરમાં મારી ધરપકડ કરવામાં આવી. આ ધરપકડ આકસ્મિક હતી. મને ખ્યાલ નહોતો કે પોલીસ મને શોધી રહી છે. અચાનક એક બગીચામાંથી પસાર થતાં મેં જોયું કે હું પોલીસકર્મીઓથી ઘેરાયેલો છું. મને ખુદ આશ્ચર્ય થયું કે હું તે સમયે ખૂબ શાંત હતો. મને કોઈ સંવેદના ન લાગી, ન તો મને કોઈ ઉત્તેજનાનો અનુભવ થયો. મને પોલીસ કસ્ટડીમાં લેવામાં આવ્યો. બીજા દિવસે મને રેલવે પોલીસના લોક-અપમાં લઈ જવામાં આવ્યો, જ્યાં મારે આખો મહિનો પસાર કરવો

પડ્યો. ઘણા દિવસો સુધી પોલીસ અધિકારીઓ સાથે વાતચીત કર્યા પછી, મને લાગ્યું કે તેમને કાકોરી પક્ષ સાથેના મારા સંબંધો અને ક્રાંતિકારી ચળવળના સંબંધમાં મારી પ્રવૃત્તિઓ વિશે થોડું જ્ઞાન છે. તેણે મને કહ્યું કે જ્યારે ટ્રાયલ ચાલી રહી હતી ત્યારે હું લખનઉમાં હતો, મેં તેને બચાવવાની કેટલીક યોજના અંગે ચર્ચા કરી હતી, કે તેની સંમતિ મળ્યા બાદ અમે કેટલાક બોમ્બ મેળવ્યા હતા, તે 1927 માં દશેરાના પ્રસંગે તેમાંથી એક બોમ્બ પરીક્ષણ માટે ભીડ પર ફેંકવામાં આવ્યો હતો. તે પછી, મારા હિતમાં, તેમણે મને કહ્યું કે

જો હું ક્રાંતિકારી પક્ષની ગતિવિધિઓ પર પ્રકાશ પાડતું નિવેદન આપું તો મારી ધરપકડ કરવામાં આવશે નહીં અને તેનાથી વિપરીત મને કોર્ટમાં માહિતી આપનાર વગર મુક્ત કરવામાં આવશે, ઈનામ આપવામાં આવશે. હું આ ઓફર પર હસ્યો. તે બધું અર્થહીન હતું. અમારી જેમ, માનસિક લોકો અમારા નિર્દોષ લોકો પર બોમ્બ ફેંકતા નથી.

એક સવારે C.I.D. શ્રી ન્યૂમેન, ના વરિષ્ઠ અધિક્ષક લાંબી સહાનુભૂતિપૂર્ણ વાતો કર્યા પછી, તેમણે મને તેમના મતે ખૂબ જ દુ:ખદ સમાચાર આપ્યા, કે જો હું

તેમના દ્વારા માંગવામાં આવેલ નિવેદન ન આપું, તો તે મને કાકોરી કેસ સાથે સંબંધિત બળવો અને તેના ક્રૂર હત્યારાઓ સાથે જોડાયેલા ષડયંત્ર માટે દોષી ઠેરવશે. દશેરા બોમ્બ ધડાકાઓ. અને આગળ તેણે મને એમ પણ કહ્યું કે મારી પાસે સજા અને ફાંસી માટે યોગ્ય પુરાવા છે. તે દિવસોમાં હું માનતો હતો - જોકે હું સંપૂર્ણપણે નિર્દોષ હતો કે પોલીસ ઇચ્છે તો તે કરી શકે છે. તે દિવસથી કેટલાક પોલીસ અધિકારીઓએ મને નિયમ પ્રમાણે બંને વખત ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માટે લાલચ આપવાનું શરૂ કર્યું, પરંતુ હવે હું

નાસ્તિક હતો. હું મારા માટે નક્કી કરવા માંગતો હતો કે શું હું શાંતિ અને આનંદના દિવસોમાં જ નાસ્તિક બનવાની કલ્પના કરીશ અથવા આવા મુશ્કેલ સમયમાં પણ હું તે સિદ્ધાંતોને વળગી રહી શકું કે નહીં. ખૂબ વિચાર કર્યા પછી મેં નક્કી કર્યું કે કોઈ પણ રીતે હું ભગવાનમાં વિશ્વાસ કરી શકતો નથી કે પ્રાર્થના કરી શકતો નથી. થોડા સમય માટે નહીં. એ જ ખરી કસોટી હતી અને હું સફળ થયો.

એક ક્ષણ માટે પણ મને મારી ગરદન અન્ય વસ્તુઓના ભોગે બચાવવાની ઈચ્છા નહોતી. હવે હું

કટ્ટર અવિશ્વાસી હતો અને ત્યારથી સતત છું. આ પરીક્ષા પાસ કરવી સરળ કામ નહોતું. વિશ્વાસ દુઃખ દૂર કરે છે, તેમને ખુશ પણ કરી શકે છે. ભગવાન તરફથી માણસને મહાન આશ્વાસનનો પાયો મળી શકે છે. તેના વિના માણસે પોતાના પર નિર્ભર રહેવું પડે છે. તોફાન અને તોફાન વચ્ચે તમારા પગ પર ઉભા રહેવું એ કોઈ બાળકની રમત નથી. અજમાયશના આ સમયમાં, અહંકાર, જો તે હોય તો, બાષ્પીભવન થાય છે અને માણસ સામાન્ય માન્યતાને નકારવાની હિંમત કરતો નથી. જો તે આમ કરે છે, તો તે

નિષ્કર્ષ પર આવી શકે છે કે તે માત્ર અહંકાર નથી, પરંતુ કેટલીક અન્ય શક્તિ છે. આજે પરિસ્થિતિ બરાબર એવી જ છે. નિર્ણયની સંપૂર્ણ વિગતો જાણીતી છે. એક અઠવાડિયાની અંદર જાહેર કરવામાં આવશે કે હું મારું જીવન એક લક્ષ્ય પર ન્યોચ્છાવર કરવા જઈ રહ્યો છું. આ વિચાર સિવાય બીજું શું આશ્વાસન હોઈ શકે? ઈશ્વરમાં માનનાર હિન્દુ પાછલા જીવનમાં રાજા બનવાની અપેક્ષા રાખી શકે છે, મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી સ્વર્ગમાં સમૃદ્ધિનો આનંદ અને તેના દુ:ખ અને બલિદાન માટે ઈનામની કલ્પના કરી શકે છે, પણ

મારે શું અપેક્ષા રાખવી જોઈએ? હું જાણું છું કે જે ક્ષણે દોરડાનો ફાંસો મારી ગરદન સાથે જોડાયેલો છે અને મારા પગ નીચેથી પાટિયું કાઢવામાં આવશે, તે સંપૂર્ણ વિરામ હશે - તે છેલ્લી ક્ષણ હશે, હું અથવા મારો આત્મા, અર્થઘટન મુજબ 'હું' ની આધ્યાત્મિક પરિભાષા, બધું ત્યાં સમાપ્ત થઈ જશે. આગળ કશું થશે નહીં. ટૂંકા વિકરાળ જીવન, જેનો આવો ભવ્ય અંત નથી, તે પોતે જ એક પુરસ્કાર હશે - જો મને તે દૃષ્ટિકોણથી જોવાની હિંમત હોત. બસ આ એ બધુ છે. **કોઈ સ્વાર્થી ઇચ્છા વિના, મેં મારું જીવન**

અનાસક્ત ભાવ વિના સ્વતંત્રતા માટે સમર્પિત કર્યું છે, કારણ કે હું બીજું કંઈ કરી શકતો નથી. જે દિવસે આપણને આ વલણના ઘણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ મળશે, જે માણસની સેવા અને પીડિત માનવતાના ઉદ્ધાર સિવાય બીજું ક્યાંય પોતાનું જીવન સમર્પિત કરી શકતા નથી, તે દિવસ મુક્તિના યુગની શરૂઆત હશે.

તેઓ શોષક, જુલમી અને જુલમીઓને પડકારવા માટે લલચાશે એટલા માટે નહીં કે તેઓ રાજા બનવા અથવા અન્ય કોઈ પુરસ્કાર મેળવવા અથવા પછીના જીવનમાં અથવા મૃત્યુ પછી સ્વર્ગમાં

જવા માંગે છે. તેઓએ માનવતાના ગળામાંથી ગુલામીના ઝૂલાને ફેંકી દેવા અને મુક્તિ અને શાંતિ સ્થાપિત કરવા માટે આ માર્ગ અપનાવવો પડશે. શું તેઓ તે માર્ગને અનુસરશે જે તેમના માટે ખતરનાક છે. પરંતુ તેમના મહાન આત્મા માટે એકમાત્ર કલ્પનાશીલ માર્ગ છે? શું આ ઉમદા હેતુ પછી તેમના અભિમાનને ઘમંડ તરીકે ખોટી રીતે સમજવામાં આવશે? આવા ધૃણાસ્પદ વિશેષણ બોલવાની હિંમત કોણ કરે છે? હું તેને કહું છું કે તે કાં તો મૂર્ખ છે અથવા આપણે તેને માફ કરી દેવો જોઈએ, કારણ કે તે હૃદયમાં ઉચ્ચ

વિચારો, લાગણીઓ, આવેગ અને તેમની ઉંડાઈ અનુભવી શકતો નથી. તેનું હૃદય માંસના ટુકડા જેવું મરી ગયું છે. તેણીની આંખો પર બીજા સ્વાર્થી ભૂતનો પડછાયો પડવાને કારણે તે નબળી પડી ગઈ છે. **આત્મવિશ્વાસના ગુણને હંમેશા અહંકારની સંજ્ઞા દેવામાં આવે છે. તે દુ:ખદાયક અને પીડાદાયક છે, પરંતુ તેનો ઉપાય શું છે?**

તમે જાઓ અને કોઈપણ લોકપ્રિય ધર્મનો વિરોધ કરો, જાઓ અને એક હીરોની, એક મહાન માણસની, જેના માટે સામાન્ય રીતે એ વિશ્વાસ કરવામાં આવે છે કે તે

ટીકાથી પર છે, કારણ કે તે ભૂલો કરી શકતો નથી, ટીકા કરી શકતો નથી, તો તમારા તર્કની શક્તિ હજારો લોકોને તમારા પર ઘમંડનો આરોપ લગાવવા દબાણ કરશે. આ માનસિક જડતાને કારણે થાય છે. ટીકા અને મુક્ત વિચાર - આ બંને ક્રાંતિકારીના આવશ્યક ગુણો છે. કારણ કે મહાત્માજી મહાન છે, કોઈએ તેમની ટીકા ન કરવી જોઈએ, કારણ કે તેઓ જે કહે છે તેનાથી ઉપર ઉઠ્યા છે - પછી ભલે તે રાજકારણ હોય કે ધર્મ, અર્થશાસ્ત્ર કે નીતિશાસ્ત્ર - બધું જ સાચું છે. તમને ખાતરી છે કે નહીં, તમારે કહેવું જ જોઇએ, હા, તે સાચું

છે. આવી માનસિકતા વિકાસ તરફ દોરી શકતી નથી. તે સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિક્રિયાશીલ છે.

કારણ કે આપણા પૂર્વજોએ ઈશ્વર (સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર) માં માન્યતા રચી હતી, જે કોઈ પણ તે માન્યતાની સત્યતા અથવા ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પડકારશે તેને 'વિધર્મી' અથવા 'વિશ્વાસઘાત' કહેવામાં આવશે. જો તેની દલીલો એટલી અતૂટ હોય કે દલીલથી તેનું ખંડન ન કરી શકાય, અને તેની શ્રદ્ધા એટલી પ્રબળ છે કે તેને ભગવાનના ક્રોધથી આફતોના ડરથી દબાવી ન શકાય, તો તેને ઘમંડી હોવા બદલ નિંદા

કરવામાં આવશે, તેના સ્વભાવ પર. પ્રભુત્વ ધરાવે છે. તો પછી આ અર્થહીન વિવાદમાં સમય બગાડવાનો શું ઉપયોગ? તો પછી આ બધી બાબતો વિશે દલીલ કરવાનો પ્રયાસ કેમ કરો? આ લાંબી ચર્ચા એટલા માટે છે કારણ કે આ પ્રશ્ન પહેલી વખત જનતા સમક્ષ આવ્યો છે અને આજે પહેલી વખત તેની નિરપેક્ષ ચર્ચા થઈ રહી છે.

પહેલા સવાલ માટે, મને લાગે છે કે મેં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે મારો અહંકાર જ મને નાસ્તિકતા તરફ દોરી ગયો ન હતો. તર્કની મારી પદ્ધતિ સંતોષકારક સાબિત થાય છે

કે નહીં તે મારા વાચકો માટે છે, મારા માટે નહીં. હું જાણું છું કે હાલના સંજોગોમાં ભગવાનમાં શ્રદ્ધાએ મારું જીવન સરળ બનાવ્યું હોત અને મારો બોજો હળવો કર્યો હતો અને મારામાં તેના અવિશ્વાસથી સમગ્ર વાતાવરણ અત્યંત શુષ્ક બન્યું છે અને સંજોગો કઠોર સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. થોડું રહસ્યવાદ તેને કાવ્યાત્મક બનાવી શકે છે, પણ મારા ભાગ્યને કોઈ પ્રચંડના ટેકાની જરૂર નથી. હું એક વાસ્તવિકવાદી છું. હું ડહાપણની મદદથી મારા આંતરિક સ્વભાવ પર વિજય મેળવવા માંગુ છું. હું હંમેશા આ ધ્યેયમાં સફળ થયો

નથી. પ્રયત્ન કરવો માણસની ફરજ છે, સફળતા સંયોગ અને પર્યાવરણ પર આધાર રાખે છે.

અને બીજો પ્રશ્ન એ છે કે જો તે અહંકાર ન હોત, તો ભગવાનના અસ્તિત્વ વિશેની પ્રાચીન અને આજે પણ પ્રચલિત માન્યતામાં અવિશ્વાસનું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ. હા, હું હવે આ તરફ આવું છું, એક કારણ છે. મને લાગે છે કે કોઈપણ માણસ, જેની પાસે થોડો વિવેકબુદ્ધિ પણ હોય, તેની નીચે સત્તા હોય, તે તેના પર્યાવરણને તાર્કિક રીતે સમજવા માંગે છે. જ્યાં કોઈ સીધો પુરાવો નથી ત્યાં ફિલસૂફી મહત્વનું

સ્થાન લે છે. મેં અગાઉ કહ્યું તેમ, મારા કેટલાક ક્રાંતિકારી સાથીઓ કહેતા હતા કે ફિલસૂફી માણસની નબળાઈનું પરિણામ છે. જ્યારે આપણા પૂર્વજોએ નવરાશના સમયે વિશ્વના રહસ્ય, તેના ભૂતકાળ, વર્તમાન અને ભવિષ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેનું કારણ અને ક્યાંથી, દરેક વ્યક્તિએ સીધા પુરાવાના મુશ્કેલ અભાવને કારણે આ બે પ્રશ્નોને પોતાની રીતે હલ કર્યા છે. આ જ કારણ છે કે આપણને વિવિધ ધાર્મિક સંપ્રદાયોની મૂળભૂત બાબતોમાં આટલો તફાવત જોવા મળે છે, જે

ક્યારેક દુશ્મનાવટ અને ઝઘડાનું સ્વરૂપ લે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્વજ્ઞાનમાં માત્ર તફાવત નથી, પરંતુ દરેક ગોળાર્ધના જુદા જુદા મંતવ્યોમાં મતભેદ છે. પહેલાના ધર્મોમાં ઇસ્લામ અને હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે કોઈ સમાનતા નથી. ભારતમાં જ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ બ્રાહ્મણવાદથી ખૂબ જ અલગ છે, જેમાં આર્ય સમાજ અને સનાતન ધર્મ જેવા વિરોધી વિચારો પોતાને જોવા મળે છે. જૂના સમયના અન્ય સ્વતંત્ર વિચારક 'ચારવક' છે. તેણે ભગવાનને પડકાર ફેંક્યો. આ બધા મંતવ્યો મૂળભૂત

પ્રશ્નો પર એકબીજાથી અલગ છે અને દરેક વ્યક્તિ પોતાને યોગ્ય માને છે. તે કમનસીબ છે! ભવિષ્યમાં અજ્ઞાન સામેની લડાઈના આધાર તરીકે જૂના વિદ્વાનો અને વિચારકોના અનુભવો અને વિચારોનો ઉપયોગ કરવાને બદલે અને આ રહસ્યમય પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયાસ કરો. આપણે આળસુઓની જેમ, જે સાબિત કર્યું છે તેમાં અવિશ્વસનીય અને શંકા વિનાની શ્રદ્ધા માટે બૂમો પાડીએ છીએ અને આમ માનવતાના વિકાસના મૂળના નિર્માણ માટે દોષી છીએ.

દરેક મનુષ્ય જે વિકાસ માટે ઉભો છે તેણે ટીકા અને અવિશ્વાસ કરવો અને રૂઢીવાદી માન્યતાઓના દરેક પાસાને પડકારવો પડશે. પ્રવર્તમાન અભિપ્રાયના દરેક વિષયને દરેક દૃષ્ટિકોણથી તર્ક દ્વારા ચકાસવા પડશે. જો ઘણા તર્ક પછી તે સિદ્ધાંત અથવા ફિલસૂફી માટે પ્રેરિત છે, તો તેની માન્યતા આવકાર્ય છે. તેનો તર્ક અસત્ય, ભ્રામક અથવા કપટપૂર્ણ અને ક્યારેક ખોટો હોઈ શકે છે, પરંતુ તેને સુધારી શકાય છે, કારણ કે અંતરાત્મા તેના જીવનનો માર્ગદર્શક પ્રકાશ છે. પરંતુ માત્ર માન્યતા અને અંધશ્રદ્ધા જોખમી

છે. તે મનને મૂર્ખ અને માણસને પ્રતિક્રિયાશીલ બનાવે છે. જે માણસ પોતાની જાતને વાસ્તવવાદી હોવાનો દાવો કરે છે તેણે તમામ પ્રાચીન માન્યતાઓને પડકારવી જોઈએ. જો તે તર્કનો ફટકો સહન ન કરી શકે, તો તે ટુકડા થઈ જશે. પછી પ્રથમ કાર્ય થશે કે આ આખું ધરાશાયી કરી અને નવા દર્શનની સ્થાપના માટે સ્થળ તૈયાર કરવું. આ નકારાત્મક બાજુ હતી. પછી યોગ્ય કાર્ય શરૂ થશે, જેમાં કેટલીક જૂની માન્યતાઓનો પુનઃનિર્માણ માટે ઉપયોગ કરી શકાય છે.

જ્યાં સુધી હું ચિંતિત છું, હું શરૂઆતથી જ સ્વીકારું છું કે હું આ દિશામાં હજી સુધી કોઈ ખાસ અભ્યાસ કરી શક્યો નથી. મને અગાઉની ફિલસૂફી વાંચવાની ઝંખના હતી, પરંતુ મને આવું કરવાની કોઈ તક કે તક મળી નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી આ વિવાદની નકારાત્મક બાજુ છે ત્યાં સુધી, મને ખાતરી છે કે પ્રાચીન માન્યતાઓની નક્કરતા પર સવાલ ઉઠાવશે. **હું દ્રઢ પણે માનું છું કે પ્રકૃતિની હિલચાલને માર્ગદર્શન અને માર્ગદર્શન આપનાર સભાન ઈશ્વરનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી.** અમે પ્રકૃતિમાં માનીએ છીએ

અને સમગ્ર પ્રગતિશીલ ચળવળનો ઉદ્દેશ કુદરત પર તેની સેવા માટે વિજય મેળવવાનો છે. તેને નિર્દેશિત કરવા પાછળ કોઈ સભાન શક્તિ નથી. આ અમારું દર્શન છે.

નકારાત્મક બાજુની વાત કરીએ તો, અમે વિશ્વાસીઓને કેટલાક પ્રશ્નો મૂકવા માંગીએ છીએ.

જો, જેમ તમે માનો છો, ત્યાં સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞાની ભગવાન છે; જેણે પૃથ્વી અથવા વિશ્વનું સર્જન કર્યું છે, કૃપા કરીને મને કહો કે તેણે આ શા માટે બનાવ્યું? દુ:ખો અને વેદનાઓથી ભરેલી દુનિયા, અસંખ્ય દુ:ખોના

શાશ્વત અનંત જોડાણોથી પીડિત. એક પણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણપણે સંતુષ્ટ નથી!

કૃપા કરીને એમ ન કહો કે આ તેમનો નિયમ છે. જો તે કોઈ નિયમથી બંધાયેલ હોય તો તે સર્વશક્તિમાન નથી. તે પણ અમારા જેવા નિયમોના ગુલામ છે. મહેરબાની કરીને એવું પણ ન કહો કે તે મનોરંજન છે. નીરો(રોમ દેશનો રાજા)એ રોમ સળગાવી દીધું હતું. તેણે બહુ ઓછી સંખ્યામાં લોકોને માર્યા હતા. તેણે તેના સંપૂર્ણ મનોરંજન માટે, ખૂબ ઓછું દુ:ખ પહોંચાડ્યું, અને ઇતિહાસમાં તેનું

સ્થાન શું છે? ઇતિહાસકારો તેને કયા નામથી બોલાવે છે? તેના પર તમામ ઝેરી વિશેષણો વરસાવવામાં આવે છે. તેની નિંદાના વાક્યો સાથે પૃષ્ઠો કાળા છે, ત્યાં નિંદા છે, નીરો એક નિર્દય અને દુષ્ટ છે! એક ચંગીઝ ખાને પોતાની ખુશી માટે થોડા હજાર જીવ લીધા હતા અને આજે આપણે તેના નામનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ. તો પછી તમે તમારા ભગવાનને કેવી રીતે ન્યાયી ઠેરવો છો, શાશ્વત નર્દો જેઓ, દરરોજ, દર કલાકે અને દર મિનિટે, અસંખ્ય દુ:ખોને ત્રાસ આપતા હતા, અને હજુ પણ આપી રહ્યા છે? તો પછી તમે

તેના દુષ્કર્મની બાજુ લેવાનું કેવી રીતે વિચારો છો, જે દરેક ક્ષણે ચંગીઝ ખાન કરતા પણ વધારે છે.

આને કેવી રીતે વાજબી ઠેરવી શકાય? શું તમે કહો છો કે આ નિર્દોષ પીડિતોને ઈનામ આપવા અને અન્યાય કરનારાઓને સજા આપવા માટે આ બધું પાછળથી થઈ રહ્યું છે? ઠીક છે ઠીક છે, આપણા શરીર પર ઘા નાખવાની હિંમત કરનાર વ્યક્તિને તમે ક્યાં સુધી ન્યાયી ઠેરવશો કારણ કે પાછળથી તે તેના પર ખૂબ નરમ અને આરામદાયક મલમ લગાવશે? ગ્લેડીયેટર સંસ્થાના

સંચાલકો અને સહાયકોએ ક્યાં સુધી કહ્યું હતું કે ભૂખ્યા અને ભયભીત સિંહની સામે માણસને ફેંકી દો કે જો તે જંગલી પ્રાણીથી ભાગીને પોતાનો જીવ બચાવે તો તેની સારી રીતે કાળજી લેવામાં આવશે? તેથી જ હું પૂછું છું - 'તે સભાન ભગવાને આ વિશ્વ અને મનુષ્યો શા માટે બનાવ્યા? 'મોજ માણવી! તો પછી તેના અને નીરોમાં શું ફરક છે?

તમે મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ! હિન્દુ તત્વજ્ઞાન માત્ર બીજી દલીલ આપીને કરશે. હું તમને પૂછું છું કે ઉપર પૂછેલા સવાલનો જવાબ શું છે? તમે અગાઉના

જન્મોમાં માનતા નથી. તમે હિંદુઓની જેમ દલીલ કરી શકતા નથી કે દેખીતી રીતે નિર્દોષ લોકોની વેદનાઓ તેમના અગાઉના જીવનના દુષ્કૃત્યોનું પરિણામ છે. હું તમને પૂછું છું કે શા માટે સર્વશક્તિમાન શબ્દ દ્વારા વિશ્વની રચના માટે છ દિવસ કામ કર્યું અને દરરોજ તે શા માટે કહે છે - બધું સારું છે? આજે તેને બોલાવો. તેને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ બતાવો. તેને આજની પરિસ્થિતિઓનો અભ્યાસ કરવા દો. આપણે જોઈશું કે શું તે કહેવાની હિંમત કરે છે કે, 'બધુ બરાબર છે.'

જેલની અંધારી કોટડીઓ થી લઈને ઝૂંપડીઓ અને વસાહતોમાં ત્રાસ પામેલા લાખો માનવીઓના સમુદાય સુધી મૂડીવાદી પિશાચો દ્વારા લોહી ચૂસવાના કૃત્યને ધીરજથી અથવા નિરાશાજનક થઈને જોવે છે તથા તે માનવ-શક્તિની બરબાદી જોઈ રહ્યા છે, જેને જોઈને કોઈ પણ વ્યક્તિ, જેને સહેજ પણ જ્ઞાન છે, તે ભયથી કંપશે અને જરૂરિયાતમંદ લોકોને વધારાનું ઉત્પાદન વિતરિત કરવાને બદલે તેને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાનું ઉચિત સમજવાથી લઈને તે રાજાઓના એ મહેલો સુધી, જેનો પાયો માનવ હાડકાં પર છે, તેને તે

બધું જોવા દો અને પછી કહો, 'બધું સારું છે. 'કેમ અને ક્યાંથી? તે મારો પ્રશ્ન છે. તમે મૌન છો ઠીક છે, પછી હું આગળ વધું છું.

અને તમે, હિન્દુઓ! તમે કહો છો કે આજે તમે જે મુશ્કેલીઓ ભોગવી રહ્યા છો તે પાછલા જન્મના પાપીઓ છે. બરાબર છે. તમે કહો છો કે આજના દમનકારી પાછલા જન્મના સાધુ પુરુષો હતા. તેથી તેઓ સત્તાનો આનંદ લૂંટી રહ્યા છે. મારે સ્વીકારવું પડશે કે તમારા પૂર્વજો ખૂબ જ ઘડાયેલ માણસો હતા, તેઓએ એવા સિદ્ધાંતો રચ્યા હતા જેમાં તર્ક અને અવિશ્વાસના તમામ

પ્રયાસોને નિષ્ફળ બનાવવાની મહાન શક્તિ છે, પરંતુ આ બાબતો કેટલી લાંબી છે તેનું વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ.

ન્યાયશાસ્ત્રના સૌથી પ્રખ્યાત વિદ્વાનોના મતે, ગુનેગાર પર તેની અસરના આધારે, સજા માત્ર ત્રણ કે ચાર કારણોસર ન્યાયી ઠેરવી શકાય છે. તેઓ બદલો, ભય અને સુધારણા છે. આજે તમામ પ્રગતિશીલ વિચારકો દ્વારા પ્રતિશોધના સિદ્ધાંતની નિંદા કરવામાં આવે છે. તે ડરાવનારી પધ્ધતિનો અંત પણ તે છે. સુધારણાના સિદ્ધાંતો માત્ર જરૂરી છે અને માનવતાની પ્રગતિ માટે પણ

જરૂરી છે. તેનો ધ્યેય અત્યંત સક્ષમ અને શાંતિ પ્રેમી નાગરિક તરીકે સમાજમાં ગુનેગારને પરત કરવાનો છે; પણ જો આપણે મનુષ્યને ગુનેગારો માનીએ તો પણ ભગવાન દ્વારા તેમને આપવામાં આવેલી સજાની પ્રકૃતિ શું છે? તમે કહો છો કે તે ગાય, બિલાડી, ઝાડ, જડીબુટ્ટીઓ અથવા પ્રાણીઓ બનાવીને તેમને પેદા કરે છે, તમે આવી સજાને ચોર્યાસી લાખ ગણો. હું પૂછું છું કે સુધારક તરીકે માણસ પર તેમની અસર શું છે? તમે કેટલા લોકોને મળ્યા છો જેઓ કહે છે કે તેઓ કેટલાક પાપના કારણે ગધેડા તરીકે

જન્મ્યા હતા? એક પણ નહીં. તમારા પુરાણોમાંથી ઉદાહરણો ન આપો.

તમારી પૌરાણિક કથાઓ માટે મારી પાસે કોઈ સ્થાન નથી અને પછી શું તમે જાણો છો કે **વિશ્વનું સૌથી મોટું પાપ ગરીબ હોવું છે, ગરીબી એક શાપ છે, તે એક સજા છે.** હું પૂછું છું કે, તમે ગુનાશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર અથવા ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્વાનની કેટલી હદ સુધી પ્રશંસા કરશો, જે અમુક પ્રકારની ગુનાહિત કાર્યવાહી પૂરી પાડે છે જે અનિવાર્યપણે માણસને વધુ ગુનાઓ કરવા મજબૂર કરે છે? શું તમારા ભગવાને આ વિચાર્યું નથી અથવા

તેમણે પણ માનવતા દ્વારા અગણિત વેદના ભોગે અનુભવમાંથી આ બધી બાબતો શીખવી હતી? તમને લાગે છે કે જો કોઈ વ્યક્તિ ગરીબ અને અભણ કુટુંબમાં જન્મે છે, જેમ કે ચમાર અથવા મહેતર? તે ગરીબ હોવાથી તે અભ્યાસ કરી શકતો નથી. તે તેના સાથીઓ દ્વારા તિરસ્કાર અને નારાજ છે, જેઓ ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મે છે તે પોતાને તેમના કરતા ઉચ્ચ માને છે. તેની અજ્ઞાનતા, તેની ગરીબી અને તેની સાથે કરવામાં આવતી સારવાર તેના હૃદયને સમાજ માટે ક્રૂર બનાવે છે. જો કોઈ પાપ કરે તો તેનું ફળ

કોણ ભોગવશે - ભગવાન, તે પોતે કે સમાજના મનીષીઓ? અને એ લોકોની તેમની સજા વિશે શું થશે જેને દંભી અને ઘમંડી બ્રાહ્મણો દ્વારા જાણી જોઈને અજ્ઞાની બનાવી રાખ્યા તથા જેમને તમારા જ્ઞાનના પવિત્ર પુસ્તકો, વેદના થોડા વાક્યો સાંભળવાને કારણે તેમના કાનમાં પીગળેલા સીસાની ધારા સહન કરવાની સજા ભોગવવી પડી હતી? જો તેઓ કોઈ ગુનો કરે છે, તો તેના માટે કોણ જવાબદાર હશે અને તેની અસર કોણ ભોગવશે?

મારા પ્રિય મિત્રો! આ સિદ્ધાંતો વિશેષાધિકારોની શોધ

છે. તેઓ આ સિદ્ધાંતોના આધારે તેમની મેળવેલ શક્તિ, મૂડી અને શ્રેષ્ઠતાને ન્યાયી ઠેરવે છે. હા, તે કદાચ **'અપટન સિકલેર'** હતા જેણે ક્યાંક લખ્યું હતું કે **"માણસને અમરત્વમાં વિશ્વાસ કરાવો અને પછી તેની બધી ધાન અને સંપત્તિ લૂંટી લો."** તેઓ વિરોધ કર્યા વગર આ કાર્યમાં તમને મદદ કરશે. તે ધર્મના ઉપદેશકો અને સત્તાના માલિકોના સાંઠગાંઠથી જ જેલ, ફાંસી, ચાબુક અને આ ધૃણાસ્પદ સિદ્ધાંતો ઉપજ્યા છે.

હું પૂછું છું કે તમારા સર્વશક્તિમાન ભગવાન જ્યારે દરેક

વ્યક્તિને કોઈ પાપ કે ગુનો કરી રહ્યા હોય ત્યારે કેમ અટકાવતા નથી? તે ખૂબ જ સરળતાથી કરી શકાય છે. શા માટે તેણે લડતા રાજાઓ અથવા તેમની અંદર લડવાની ઉગ્રતાને સમાપ્ત કરી ન હતી અને આમ તેમને 'વિશ્વ યુદ્ધ' માનવતાને કારણે આવતી આફતોથી બચાવવા ન હતી? તેમણે ભારતને આઝાદ કરવા માટે અંગ્રેજોના મનમાં લાગણી કેમ ન બનાવી? તે મૂડીવાદીઓના હૃદયમાં આ પરોપકારી ઉત્સાહ કેમ નથી પેદા કરતો કે તેઓ પોતાની વ્યક્તિગત મિલકતને ઉત્પાદનના માધ્યમથી

ત્યજી દે અને આ રીતે સમગ્ર મજૂર સમુદાયને જ નહીં, પણ સમગ્ર માનવ સમાજને મૂડીવાદની ઝુંપડીમાંથી મુક્ત કરે. તમે સમાજવાદની વ્યાવહારિકતાની દલીલ કરવા માંગો છો, હું તેને અમલમાં મૂકવા તમારા સર્વશક્તિમાન પર છોડી દઉં છું.

જ્યાં સુધી સામાન્ય સારાની વાત છે, લોકો સમાજવાદના ગુણને સ્વીકારે છે. તે વ્યવહારુ ન હોવાના બહાને તેનો વિરોધ કરે છે. ભગવાન આવવા દો અને તે બધું યોગ્ય રીતે કરશે. હવે વળીને તર્ક કરવાનો પ્રયાસ કરશો નહીં, તે નકામી વાત

છે. હું તમને જણાવી દઉં કે અહીં બ્રિટિશ શાસન એટલા માટે નથી કે ભગવાન તેમને ઈચ્છે છે, પરંતુ એટલા માટે છે કે તેમની પાસે તાકાત છે અને તમારી પાસે તેમનો વિરોધ કરવાની હિંમત નથી. તેઓએ આપણને ઈશ્વરની મદદથી નહીં, પણ બંદૂકો, રાઈફલો, બોમ્બ અને ગોળીઓ, પોલીસ અને સેનાની મદદથી તેમના આધિપત્ય હેઠળ મૂક્યા છે. તે આપણી ઉદાસીનતા છે કે તેઓ સમાજની વિરુદ્ધ સૌથી વધુ નિંદનીય ગુનાઓ એક રાષ્ટ્ર દ્વારા બીજા રાષ્ટ્રનું સફળતાપૂર્વક કરાયેલું

અત્યાચારપૂર્ણ શોષણ છે. ભગવાન ક્યાં છે? તે શુ કરી રહ્યો છે? શું તે માનવજાતના આ દુ:ખોનો આનંદ માણી રહ્યો છે? એક નીર, એક ચંગીસ, તેનો નાશ હો.

શું તમે મને પૂછો છો કે હું આ દુનિયાની ઉત્પત્તિ અને માણસની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે સમજાવું? સારું, હું તમને જણાવી દઉં કે **ચાર્લ્સ ડાર્વિને** આ વિષય પર થોડો પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. વાચો **સોહન સ્વામી**નું **'સહજ જ્ઞાન'** વાંચો. તે અમુક અંશે તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપશે. તે પ્રકૃતિની ઘટના છે. વિવિધ પદાર્થોના

અચાનક મિશ્રણથી પૃથ્વીની રચના ક્યારે થઈ, નિહારિકાના આકારમાં? ઇતિહાસ જુઓ સમાન ઘટનામાંથી પ્રાણીની ઉત્પત્તિ વાંચો અને તે પછી તમામ વિકાસ કુદરત સામે માણસના સતત વિરોધ અને તેને જીતવાનો પ્રયાસ કરીને થયો. આ કદાચ આ ઘટનાનું સૌથી સૂક્ષ્મ સમજૂતી છે.

તમારી બીજી દલીલ એ હોઈ શકે કે બાળક આંધળો કે લંગડો કેમ જન્મે છે. જો તે તેના અગાઉના જન્મમાં કરેલી ક્રિયાઓનું પરિણામ નથી, તો જીવવિજ્ઞાનીઓ આ સમસ્યાનો વૈજ્ઞાનિક ઉકેલ લાવ્યા

છે. તેમના મતે, આની તમામ જવાબદારી માતા-પિતાના ખભા પર છે, જેઓ સભાન રહે છે અથવા તેમની ક્રિયાઓથી અજાણ રહે છે, જે બાળકના જન્મ પહેલા બાળકને વિકલાંગ બનાવે છે.

અલબત્ત તમે વધુ પ્રશ્નો પૂછી શકો છો - જોકે તેનો સાર ખૂબ જ બાલિશ છે. **જો ભગવાન નથી, તો લોકોએ તેમનામાં કેવી રીતે વિશ્વાસ કરવાનું શરૂ કર્યું? મારો જવાબ સૂક્ષ્મ અને સ્પષ્ટ છે - જે રીતે તેઓએ રાક્ષસો અને દુષ્ટ આત્માઓમાં વિશ્વાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. માત્ર એટલો જ તફાવત છે કે ઈશ્વરમાં**

શ્રદ્ધા સાર્વત્રિક છે અને ફિલસૂફી અત્યંત વિકસિત છે. કેટલાક મૂળ વિચારકોથી વિપરીત, હું તેના મૂળને શોષકોની પ્રતિભાને આભારી નથી, જેઓ ભગવાનના અસ્તિત્વનો ઉપદેશ આપીને લોકોને તેમના આધિપત્ય હેઠળ રાખવા માંગતા હતા અને તેમની પાસેથી તેમના ચોક્કસ પદનો અધિકાર અને મંજૂરી માંગતા હતા. તેમ છતાં હું મૂળ મુદ્દા પર તેનો વિરોધ કરતો નથી કે તમામ ધર્મો, સંપ્રદાયો, સંપ્રદાયો અને આવી અન્ય સંસ્થાઓ ક્રૂર અને શોષણ કરતી સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓ અને વર્ગોને ટેકો આપે છે. રાજા સામે

બળવો હંમેશા દરેક ધર્મમાં પાપ રહ્યો છે.

ઈશ્વરની ઉત્પત્તિ વિશે મારો પોતાનો મત એ છે કે માણસની મર્યાદાઓને ઓળખીને, તેની નબળાઈઓ અને દોષોને સમજ્યા પછી, પરિક્ષાની ઘડીમાં માણસને બહાદુરીથી સામનો કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા, દરેક ખતરાને પુરુષત્વ સાથે ઉપાડવા તથા સંપન્નતા અને ઐશ્વરીયમાં તે વિસ્ફોટને બાંધવા માટે ઈશ્વરના કાલ્પનિક અસ્તિત્વની રચના કરવામાં આવી છે. તેમના વ્યક્તિગત નિયમો અને

અભિભાવકની ઉદારતાથી ભરેલા ભગવાનની અતિશયોક્તિપૂર્વક કલ્પના અને નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેનો ઉગ્રતા અને વ્યક્તિગત નિયમોની વાત આવે ત્યારે તેનો ઉપયોગ ડરાવનાર તરીકે થાય છે, જેથી માણસ પોતે સમાજ માટે ખતરો ન બને. જ્યારે તેના અભિભાવકના ગુણો સમજાવવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો ઉપયોગ પિતા, માતા, ભાઈ, બહેન, મિત્ર અને મદદગાર તરીકે થાય છે.

આમ, જ્યારે કોઈ માણસ તેના બધા મિત્રો દ્વારા વિશ્વાસઘાત અથવા ત્યજી દેવાથી ભારે

તકલીફમાં હોય, ત્યારે તેને આ વિચારથી દિલાસો મળી શકે છે કે એક સાચો મિત્ર હંમેશા તેની મદદ કરવા, તેને ટેકો આપવા માટે અને તે સર્વશક્તિમાન અને બીજું કંઈપણ હોઈ શકે છે. કરવું. હકીકતમાં તે આદિમ સમયમાં સમાજ માટે ઉપયોગી હતું. ભગવાનની છબી દુ:ખી માણસ માટે ઉપયોગી છે.

સમાજે આ માન્યતા સામે તે જ રીતે લડવું પડશે જેમ તે મૂર્તિપૂજા અને ધર્મના નાના વિચારો સામે લડ્યો હતો. તેવી જ રીતે **જ્યારે કોઈ માણસ પોતાના પગ પર ઉભો રહેવાનો અને વાસ્તવિક બનવાનો**

પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેણે વિશ્વાસને ફેંકી દેવો જોઈએ અને બધી મુશ્કેલીઓ, મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો જોઈએ જેમાં સંજોગો તેને ફેંકી શકે છે. આજ મારી સ્થિતિ છે. તે મારો અહંકાર નથી, મારા મિત્ર! તે મારી વિચારવાની રીત છે જેણે મને નાસ્તિક બનાવ્યો છે. હું જાણતો નથી કે ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા અને દૈનિક પ્રાર્થના, જેને હું માણસ માટે સૌથી સ્વાર્થી અને અધોગતિનું કામ માનું છું, તે મને મદદ કરશે કે મારી યોજનાને વધુ બગાડે છે. મેં તે નાસ્તિકો વિશે વાંચ્યું છે જેમણે બધી મુશ્કેલીઓનો બહાદુરીથી સામનો કર્યો હતો, તેથી હું

માથું ઉંચું રાખીને માણસની જેમ ઉભા રહેવા માંગુ છું.

આપણે જોવું પડશે કે હું તેને કેવી રીતે સંભાળી શકું. મારા એક મિત્રએ મને પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું. જ્યારે મેં તેને નાસ્તિક હોવા વિશે કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું, 'તમારા છેલ્લા દિવસોમાં તમે વિશ્વાસ કરવાનું શરૂ કરશો.'

મેં કહ્યું, 'ના, પ્રિય મિત્ર, આવું નહીં થાય. હું આને મારા માટે અપમાનજનક અને ભ્રષ્ટ માનું છું. હું સ્વાર્થી કારણોસર પ્રાર્થના નહીં કરું.'

વાચકો અને મિત્રો, શું આ ઘમંડ છે? જો હા, તો હું તેને સ્વીકારું છું.

* * *

સામે ધર્મનો પર્વત છે

તમે શું કરો છો? એક દિવસ જેલમાં ફાંસીની રાહ જોતી વખતે એક સાથીએ ભગતસિંહને પૂછ્યું, 'સાથીદાર, જો તમને સરકાર બનાવવાની તક મળી હોત તો તમે શું કરત? '

ભગતસિંહની દ્રષ્ટિ તેમના ગંભીર રાજકીય અભ્યાસ અને

ચિંતનથી અત્યાર સુધીમાં તીવ્ર બની હતી, તેમણે નિશ્ચિતપણે કહ્યું હતું કે, 'જો અમને સરકાર બનાવવાની તક મળી હોત, તો તે ખાનગી મિલકત ન હોત, દરેકને કામ મળશે, દરેકને સમાન તકો મળશે.' મિત્રએ પૂછ્યું, 'અને તમે ધર્મ સાથે શું કરશો? શું તમે તેને ગેરકાયદે ગણશો?' તેથી તેમણે કહ્યું, 'ધર્મ વ્યક્તિગત માન્યતાનો વિષય હશે, સામૂહિક નહીં.' પાછળથી, તેઓ માનવા લાગ્યા કે **ભગવાન બનાવટી વસ્તુ છે. તે વિશ્વના દિમાગને પ્યાદા કરવા માટે બનાવવામાં આવ્યો છે. ભગવાન માણસનો સૌથી મોટો**

દુશ્મન છે. ત્યારબાદના કોમી રમખાણોએ ધર્મ અને ભગવાન પ્રત્યેના તેમના વલણને વધુ કઠણ બનાવ્યું. તે માનતા હતા કે જો ભગવાન અને માણસમાંથી ભગવાનની દીવાલ હટાવી દેવામાં આવે તો માણસ અને માણસ વચ્ચેનો ભેદ ખતમ થઈ જશે. આ વૈચારિક પાસું, જે ભગતસિંહનું સૌથી મહત્વનું પાસું છે, તેને સામે આવવા દેવામાં આવ્યું ન હતું.

અમૃતસરમાં 11, 12 અને 13 એપ્રિલ 1924 ના રોજ રાજકીય પરિષદો તેમજ યુવા પરિષદ યોજાઈ હતી. તેમાં બે -ત્રણ સવાલો પર

ઘણી ચર્ચા થઈ. તેમાંથી એક 'ધર્મ' નો પ્રશ્ન પણ હતો. જોકે ધર્મ પર કોઈ પ્રશ્ન નથી, પરંતુ કોમી સંગઠનો સામે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો અને ધર્મના નામે તે સંગઠનોના સમર્થકો પોતાને બચાવવા માંગતા હતા. આના જેવા પ્રશ્ન ઉદ્ભવતા, એક ખુલ્લી વાતચીત થઈ. ધર્મની સમસ્યાના ઉકેલનો વિચાર પણ ઉભો થયો. પ્રાંતીય પરિષદની 'વિષય સમિતિ'માં પણ, જ્યારે મૌલાના ઝફર અલી સાહેબે પાંચ-સાત વખત 'ખુદા-ખુદા' કહ્યું હતું, ત્યારે પં.જવાહરલાલ નહેરુએ કહ્યું, 'તમારે આ મંચ પરથી 'ખુદા-ખુદા' ન

કરવું જોઈએ. તમે ધર્મની મશીનરી છો, તેથી હું ધર્મહીનતાનો પ્રચારક છું. બાદમાં લાહોરમાં પણ નૌજવાન સભાએ આ જ વિષય પર બેઠક બોલાવી હતી. ઘણા ભાષણો થયા. જેમણે ધર્મની આડમાં લાભ લીધો તેઓએ ઘણી ઉમદા સલાહ આપી.

આ મુદ્દે શ્રી અમરસિંહજી ઝ્યાલે ભાર મૂક્યો હતો કે ધર્મના પ્રશ્ને ખલેલ ન પાડવી જોઈએ. તે મહાન સલાહ હતી. જો કોઈનો ધર્મ લોકોના સુખ અને પ્રતિબંધમાં કોઈ અડચણ ઉભી ન કરે તો તેની સામે અવાજ ઉઠાવવાની શું જરૂર પડી

શકે? પણ સવાલ એ છે કે અત્યાર સુધીનો અનુભવ શું કહે છે? અગાઉના આંદોલનમાં પણ, ધર્મનો સમાન પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો અને દરેકને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી, કોંગ્રેસના મંચ પરથી પણ, આયરો અને મંત્રોનો પાઠ કરવામાં આવ્યો હતો. તે દિવસોમાં કોઈ પણ માણસ જે ધર્મની બાબતમાં પાછળ હતો તેને સારો માનવામાં આવતો ન હતો. પૂર્વગ્રહ વધવા લાગ્યો.

શું ખરાબ પરિણામ જે બહાર આવ્યું છે તે કોઈથી છુપાયેલું છે? સામ્યવાદીઓ કે

સ્વાતંત્ર્યપ્રેમીઓ ધર્મની વાસ્તવિકતા સમજી ગયા હતા અને તેઓ હવે તેને તેમના માર્ગમાં અવરોધ તરીકે જોતા હતા.

સવાલ એ છે કે, ધર્મઘરમાં રહેતી વખતે લોકોના હૃદયમાં ભેદભાવ વિકસતો નથી? શું દેશની સંપૂર્ણ આઝાદી સુધી પહોંચવામાં તેની કોઈ અસર થતી નથી? આ સમયે, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ઉપાસકો સજ્જન ધર્મને માનસિક ગુલામીનું નામ આપે છે. તે એમ પણ કહે છે કે બાળકોને કહેવું કે ભગવાન સર્વશક્તિમાન છે અને માણસ માટીના પૂતળા સિવાય બીજું કંઈ

નથી, જેથી બાળકને કાયમ માટે નબળા હૃદયનું બનાવી શકાય. તે તેના હૃદયની તાકાત અને તેના આત્મવિશ્વાસની ભાવનાનો નાશ કરે છે, પરંતુ તેના વિશે દલીલ ન કરો અને બે પ્રશ્નોને આપણી સામે સીધા ધ્યાનમાં લો, તો પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ધર્મ એ આપણા માર્ગમાં એક મોટી અડચણ છે. ઉદાહરણ તરીકે - અમે ઇચ્છીએ છીએ કે દરેક સમાન હોવો જોઈએ, ઉચ્ચ અને નીચ, અસ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય વચ્ચે કોઈ વિભાજન ન હોવું જોઈએ, પરંતુ સનાતન ધર્મ આ ભેદની તરફેણમાં છે. વીસમી સદીમાં પંડિત-

મૌલવીઓ, જેઓ ગળાનો હાર પહેરેલા ભંગીના છોકરા પાસેથી કપડા સાથે સ્નાન કરે છે અને અસ્પૃશ્યોને જનેયુ આપવાનો પણ ઇનકાર કરે છે, જો તેઓ આ ધર્મ વિરુદ્ધ કંઈ નહીં કહેવાના શપથ લે છે, તો તેઓએ શાંતિથી ઘરમાં બેસવું જોઈએ. નહિંતર ધર્મનો વિરોધ થશે. લોકો એમ પણ કહે છે કે આ દુષણોને સુધારવા જોઈએ. ઘણા અસ્પૃશ્યોનો નાશ કરનાર સ્વામી દયાનંદ ચારે બાજુથી આગળ વધી શક્યા નહીં. તેમ છતાં તફાવત રહ્યો. ગુરુદ્વારામાં જઈને 'રાજ કરેગા ખાલસા' ગાવાનું અને બહાર આવીને

પંચાયતી રાજની વાત કરવાનો શું અર્થ હશે?

ધર્મ કહે છે કે જે રહસ્યવાદીઓ ઇસ્લામમાં માનતા નથી તેમને તલવારથી મારી નાખવા જોઇએ અને જો અહીં એકતાની હાકલ કરવામાં આવે તો પરિણામ શું આવશે? આપણે જાણીએ છીએ કે અત્યારે પણ ઉંચા શ્લોકો અને મંત્રોનો પાઠ કરીને હલચલ ઉભી કરવાનો પ્રયાસ છે. પરંતુ સવાલ એ છે કે આ આખા ઝઘડામાંથી છૂટકારો કેમ નથી? **આપણી સામે ધર્મનો પર્વત ઉભો છે.** ધારો કે ભારતમાં આઝાદીનું યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું, સેનાઓ

બંદૂકો સાથે રૂબરૂ ઉભી છે, ગોળીબાર કરવા જઈ રહી છે, અને જો 'કુરાન', 'ગુરુ ગ્રંથ સાહી' વગેરે જેવા પુસ્તકો હોય તો આપણે શું કરીશું? જો આપણે અડગ ધાર્મિક રહીશું, તો પછી આપણે આપણી બેગ અને પથારી લપેટીશું અને ઘરે બેસીશું. હિન્દુ કે શીખો, ભલે ગમે તે હોય, ગાય પર ગોળીબાર કરી શકતા નથી અને મુસ્લિમો ડુક્કર પર ગોળી ચલાવી શકતા નથી. ધર્મનો ખૂબ જ મજબૂત વ્યક્તિ સોમનાથના કેટલાક હજાર પાંડાઓની જેમ ઠાકુરો સમક્ષ નમતો રહેશે. અન્ય લોકો ધર્મહિન અથવા ધર્મરહિત કામ કરતા રહેશે. ત્યારે

આપણે કયા પરિણામ પર પહોંચીએ છીએ? વ્યક્તિએ ધર્મની વિરુદ્ધ જ વિચારવું પડે છે, પરંતુ જો આપણે ધર્મના લોકોનું તર્ક જોઈએ તો તેઓ કહે છે કે દુનિયા અંધકારમય બની જશે. પાપ વધશે. ખૂબ સારું, આ વસ્તુ લો. રશિયન મહાત્મા ટોલ્સટોયે તેમના પુસ્તક 'નિબંધો અને પત્રો' માં ધર્મની ત્રણ ભાગોમાં ચર્ચા કરી છે.

1. 'ધર્મની આવશ્યકતાઓ' એટલે ધર્મની મૂળભૂત બાબતો જે સત્ય બોલે, ચોરી ન કરે, ગરીબોને મદદ કરે વગેરે.
2. ધર્મની ફિલસૂફી એટલે જન્મ, મૃત્યુ, પુનર્જન્મ, વિશ્વ-સર્જન

વગેરેનું દર્શન, આ માણસ પોતાની ઈચ્છા મુજબ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

3. 'ધાર્મિક વિધિઓ' એટલે સંસ્કાર અને રસમ રિવાજ વગેરે.

તેથી પહેલા ભાગ મુજબ બધા ધર્મો સમાન છે. દરેક કહે છે કે સાચું કહો, જૂઠું ન બોલો અને પ્રેમથી જીવો. આ વાતો કેટલાક સજ્જનોએ કહી છે, આના પર ઝઘડાનો પ્રશ્ન ઉભો થતો નથી, પરંતુ આ ઉમદા વિચારો દરેક માણસમાં હોવા જોઈએ. બીજી ફિલસૂફી 'ફિલોસોફી' નો પ્રશ્ન છે. હકીકતમાં, એવું કહેવું પડશે કે તત્વજ્ઞાન માનવ નબળાઈનું

પરિણામ છે. જ્યાં સુધી માણસ જોઈ શકે છે, ત્યાં કોઈ ઝઘડો નથી; જ્યાં કશું દેખાતું ન હતું ત્યાં મન લડવા લાગ્યું અને વિશેષ પરિણામો આપ્યા. જો કે ફિલસૂફી ખૂબ મહત્વની વસ્તુ છે, કારણ કે તેના વિના કોઈ પ્રગતિ થઈ શકતી નથી, પરંતુ તેની સાથે શાંતિ પણ જરૂરી છે. આપણા વડીલોએ કહ્યું છે કે મૃત્યુ પછી પણ પુનર્જન્મ છે. ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો આને માનતા નથી, ખૂબ સારી રીતે. તમારો પોતાનો અભિપ્રાય છે. આવો, બેસો અને પ્રેમથી દલીલ કરો, એકબીજાના મંતવ્યો સાંભળો, પણ એકતાના મુદ્દે

ચર્ચા ચાલી રહી છે અને આર્ય સમાજવાદીઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે લાકડીઓ ચાલી રહી છે, શું વાંધો છે? બંને પક્ષો મન, બુદ્ધિ, વિચાર અને સમજવાની શક્તિને તાળાંમાં રાખે છે. તેઓ સમજે છે કે ઈશ્વરે વેદમાં આ રીતે લખ્યું છે અને આ સાચું છે. તમારો તર્ક વિસર્જિત કરવામાં આવ્યો છે. તેથી, જો ફિલસૂફી દરેક વ્યક્તિના વ્યક્તિગત અભિપ્રાય કરતાં વધુ મહત્વની નથી, અને કોઈ ચોક્કસ ફિલસૂફીને અનુસરવાથી અલગ જૂથની રચના થતી નથી, તો પછી વ્યક્તિ શું ફરિયાદ કરી શકે?

હવે સંસ્કારો અને ધાર્મિક વિધિઓ વિશે ત્રીજી વાત આવે છે. પૂજાના દિવસે સરસ્વતીની મૂર્તિનું સરઘસ કાઢવું જરૂરી છે અને તેની સામે વાદ્ય વગાડવું પણ જરૂરી છે. પરંતુ હરિમન રોડના માર્ગ પર એક મસ્જિદ પણ છે. ઈસ્લામ કહે છે કે મસ્જિદની સામે વાજા ન વગાડવા જોઈએ, હવે શું થવું જોઈએ? નાગરિક અધિકારો કહે છે કે તમે બજારમાં જઈ શકો છો, પરંતુ ધર્મ કહે છે - ના. તેમના ધર્મમાં ગાયનું બલિદાન જરૂરી છે અને ગાયની પૂજા બીજામાં લખાયેલી છે. હવે શું કરવાનું છે? પીપલની

શાખા કાપતાની સાથે જ ધર્મમાં તફાવત છે. અને શું કરવું? ફિલસૂફી અને ધાર્મિક વિધિઓમાં આ નાના તફાવતો પછી અલગ અલગ સંસ્થાઓને કારણે રાષ્ટ્રીય ધર્મો બની ગયા. અને પરિણામ આપણી સામે છે.

જો ધર્મ છેલ્લો બીજો અને ત્રીજો મુદ્દો શ્રદ્ધામાં લાવવાનું નામ છે, તો ધર્મની જરૂર નથી. કાલે નહીં, આજે ફૂંકાય. જો પ્રથમ અને બીજી બાબતોમાં મુક્ત વિચારોને ભેળવીને ધર્મની રચના કરવામાં આવે તો તે સુખી છે.

પરંતુ દરેક પાસામાં વિવિધ સંપ્રદાયો અને ખાણી -પીણી વચ્ચેનો તફાવત નાબૂદ કરવો જરૂરી છે. 'અસ્પૃશ્યતા' અને 'અસ્પૃશ્ય' શબ્દો ઉખેડી નાખવા પડશે. જ્યાં સુધી આપણે આપણી ઉદાસીનતાનો ત્યાગ કરીને એક ન થઈએ ત્યાં સુધી આપણી વચ્ચે કોઈ વાસ્તવિક એકતા હોઈ શકે નહીં. તેથી, ઉપરોક્ત બાબતોને અનુસરીને, આપણે સ્વતંત્રતા તરફ આગળ વધી શકીએ છીએ. આઝાદીનો અર્થ માત્ર બ્રિટિશ પકડમાંથી છુટકારો મેળવવાનો નથી, સાચી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાતો, જ્યારે લોકો એકબીજા સાથે સુમેળમાં

જીવશે અને માનસિક ગુલામીમાંથી મુક્ત થશે.

* * *

તેમની અંતિમ ક્ષણોમાં ભગતસિંહ

અમર શહીદ ભગતસિંહ હંમેશા ક્રાંતિકારી દેશભક્ત તરીકે ઓળખાય છે, પરંતુ તેઓ માત્ર એક ક્રાંતિકારી દેશભક્ત જ નહીં, પણ એક અભ્યાસુ વિચારક અને કલમથી સમૃદ્ધ ફિલસૂફ, લેખક, પત્રકાર અને મહાન માનવી પણ હતા. ત્રેવીસ વર્ષની નાની ઉંમરે, તેમણે ફ્રાન્સ, આયર્લૅન્ડ અને રશિયાની ક્રાંતિનો

વિગતવાર અભ્યાસ કર્યો. નેશનલ કોલેજથી ફાંસીની કોઠરી સુધી તેમનો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો અને આ અભ્યાસની મદદથી તેઓ એક ગંભીર વિચારક અને ક્રાંતિકારી ફિલસૂફ બન્યા.

ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, હિન્દી, પંજાબી, સંસ્કૃત અને આયરિશના પ્રવેશી ભગતસિંહે બે પત્રો - 'અકાલી' અને 'કીર્તિ' અને પછી સ્વ. તેમણે ઈન્દ્ર વિદ્યાવાચસ્પતિની 'અર્જુન' અને ગણેશ-શંકર-વિદ્યાર્થિની 'પ્રતાપ'માં સંવાદદાતા તરીકે પણ કામ કર્યું હતું.

'ચાંદ' માસિકનો અંક 'ફાંસી અંક' ભગતસિંહની સંપાદન ક્ષમતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

દળના પરચા, પોસ્ટર, પેમ્ફલેટ અને તમામ સાહિત્ય ભગતસિંહ બનાવતા હતા.

અફસોસની વાત છે કે 'રાષ્ટ્રના વડા'ના ષડયંત્રના પરિણામે જાણીતા વિચારકના વિચારો ઉશ્કેરે તેવા વિચારો હજુ સુધી તે લોકો સુધી પહોંચ્યા નથી કે જેના માટે તે' શહીદ 'બન્યા હતા.

શહીદ ભગત સિંહ, જેમણે તેમના આદર્શો, સિદ્ધાંતો અને વિચારો

માટે ફાંસીને ચુંબન કર્યું, તેઓ ન તો 'ફાશીવાદી' હતા, ન તો 'આતંકવાદી' કે ન તો 'ડાકુ' હતા, કારણ કે કહેવાતા બાતમીદારોએ તેમને જાહેર કર્યા હતા. એ જ ભગત સિંહ પાછળથી રાષ્ટ્રના 'યુવા હૃદય સમ્રાટ' બન્યા.

લાહોર ષડયંત્ર કેસ વખતે, કોર્ટમાં આપેલા તેમના સૂચક નિવેદનો, તેમના પત્રોને પણ લોકો સુધી પહોંચવા દેવામાં આવ્યા ન હતા - ન તો ત્યારે, ન હવે.

ભગતસિંહને પાઠ્યપુસ્તકોમાં ભણાવવામાં આવતું નથી, રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં તેને સ્થાન નથી, દૂરદર્શન અથવા ઓલ ઇન્ડિયા

રેડિયોથી આશા વ્યર્થ છે, જે દેશને એક પરિવારનો પૌત્ર માને છે અથવા જેની પાસે શાસકોના વખાણ કરવાનો સમય નથી.

વિધાનસભા બોમ્બ ધડાકા વખતે ફેંકવામાં આવેલી પત્રિકામાં તેમનું મહત્વનું વાક્ય હતું - 'અમે દેશના લોકો વતી પગલાં લઈ રહ્યા છીએ.

બહેરા કાનને સાંભળવા માટે ધડાકાની જરૂરિયાત સમજનારા ભગતસિંહ ફાંસીની ફાંસીને વિચારનું મંચ માનતા હતા.

આદર્શો અને વિચારોને સમર્પિત, ભગતસિંહ માણસ દ્વારા માનવ લોહી વહેવડાવવાની વિરુદ્ધ હતા.

તેમના દ્વારા લખાયેલા ઘણા પત્રો અને મૂલ્યવાન દસ્તાવેજો, જે ખરેખર રાષ્ટ્રનો અમૂલ્ય ખજાનો છે અને આવનારી પેઢી માટે માર્ગદર્શક પણ છે, તે યોગ્ય સ્વરૂપમાં બહાર આવ્યા નથી. ભગતસિંહ તેમની અંતિમ ક્ષણોમાં પણ કેટલા વિનમ્ર, શાંત અને સંતુલિત હતા તેના માટે માત્ર બે ઉદાહરણો પૂરતા છે. ફાંસીના એક દિવસ પહેલા 22 માર્ચ 1931 ના રોજ, સેન્ટ્રલ જેલના

વોર્ડ નંબર 14 માં રહેતા કેટલાક કેદી ક્રાંતિકારીઓએ ભગતસિંહના સરદારને એક ચિઠ્ઠી મોકલી હતી.

જો તમે ફાંસી ટાળવા માંગતા હો તો મને કહો. કદાચ આ સમયમાં પણ કંઈક થઈ શકે છે.

ભગતસિંહે લખેલ જવાબ વિશ્વ સાહિત્યમાં એક દુર્લભ દસ્તાવેજ છે. મૃત્યુની સામે વિચારોનો પ્રવાહ એટલો સ્પર્શી અને એટલો સ્પષ્ટ અને મજબૂત!

'મિત્રો!

'જીવંત રહેવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક રીતે મારામાં પણ હોવી

જોઈએ. હું તેને છુપાવવા માંગતો નથી, પણ મારું અસ્તિત્વ મુશ્કેલ છે (એક શરત પર). મારે કેદ કે કેદમાં જીવવું નથી. મારું નામ હિન્દુસ્તાની ઇન્કિલાબ પાર્ટી (ભારતીય ક્રાંતિ) નું ચિહ્ન (મધ્ય બિંદુ) બની ગયું છે અને ઇન્કિલાબ પસંદ પાર્ટી (ક્રાંતિકારી દળ)ના આદર્શો અને બલિદાનોએ મને ખૂબ ઉંચો કર્યો છે. એટલા ઉંચા કે જીવંત થવાની સ્થિતિમાં, હું આનાથી ઉંચો ન હોઈ શકું.

'આજે મારી નબળાઈઓ લોકો સામે નથી. જો હું ફાંસીની સજામાંથી છટકીશ, તો તેઓ પ્રગટ થશે અને ક્રાંતિના નિશાન ઝાંખા થઈ

જશે અથવા અદૃશ્ય પણ થઈ જશે, પરંતુ મારી હિંમતભેર રીતે, હસતા, ફાંસી આપવાની ઘટનાને હિન્દુસ્તાની માતાઓ તેમના બાળકો માટે ભગતસિંહ બનવાની આકાંક્ષા રાખશે અને દેશની આઝાદી માટે બલિદાન આપનારાઓની સંખ્યા એટલી વધી જશે કે સામ્રાજ્યવાદની તમામ શૈતાની શક્તિઓ માટે ક્રાંતિને રોકવી શક્ય બનશે નહીં.

'હા, એક વિચાર હજુ પણ મારા દિલને સતાવે છે. દેશ અને માનવતા માટે મારા દિલમાં જે હતું તેનો હું એક હજારમો ભાગ પણ પૂરો કરી શક્યો નથી. જો હું જીવતો હોત

તો હું જીવી શક્યો હોત, કદાચ મને તેમને પૂરી કરવાની તક મળી હોત અને હું મારી ઈચ્છા પૂરી કરી શકત. આ સિવાય, ફાંસીની સજામાંથી બચવા માટે મારા હૃદયમાં ક્યારેય કોઈ લોભ આવ્યો નથી.

'મારા કરતાં નસીબદાર કોણ હશે? આજકાલ મને મારી જાત પર ખૂબ ગર્વ છે. હવે હું છેલ્લી પરીક્ષાની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો છું. ઈચ્છો કે તે નજીક આવે.

તે જ રાતે તેણે તેના જીવનનો છેલ્લો પત્ર તેના કાકા કુલતારસિંહને લખ્યો,

'અઝીઝ કુલતાર,

આજે તમારી આંખોમાં આંસુ જોઈને હું ખૂબ જ દુખી છું. તમારા શબ્દોમાં આજે ઘણી પીડા હતી. હું તમારા આંસુ સહન કરી શકતો નથી. બરખુરદાર, હિંમતથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશો અને આરોગ્યની કાળજી લેશો. હિંમત રાખશો. બીજું શું કહું –

उसे यह फिक्र है, हरदम, नया तर्जे जफा क्या है?
हमें यह शौक देखें सितम की इंतहा क्या है?
दहर से क्यों खफा रहे चर्ख का क्यों गिला करें ।
सारा जहाँ अदू सही आओ मुकाबला करें ।

कोई दम का मेहमान हूँ ए अहले महफिल चरागे बुझा चाहता हूँ ।
मेरी हवाओं में रहेगी खयालों की बिजली
यह मुश्त-ए-खाक हूँ, रहे, रहे न रहे ।

અચ્છા રુખસત. ખુશ રહો અમે તો વાહલા વતનની સફર પર નીકળી છીએ. હિંમતથી રહેજો.

23 માર્ચ, 1931 ના દુનિયાના દરેક જેલના નિયોમઓની વિરુધ્ધ સવારના બદલે સાંજના ભારતના કાર્લ માર્ક્સ, ડૉનબ્રિન, કૉમરેડ સરદાર ભગતસિંહને ફાંસીઘરમાં બોલાવવામાં આવ્યા. તેને ફાંસીના ફંદાને ચૂમ્યો અને પોતે

જાતે ફાંસી પર ચઢી ગયા. બ્રિટિશ શાસને તેની લસને ચોરી છૂપે ફિરોઝપૂર્ણ નજીકના સતલજ નદીના કિનારા પર પેટ્રોલ છાંટીને સળગાવી દીધી અને અધસળગેલી દશામાં નદીમાં ફેંકી દીધી. ઘણી વખત વિચારું છું કે શું તેના વિચારોને પણ સળગાવી કે પાણીમાં વહાવી શક્યા? નહીં, આજ પણ તેના વિચારો દિલ અને દિમાગમાં આગ લગાડ્યા કરે છે.

* * *

આ લેખ પ્રસિધ્ધ લેખક **રાજશેખર વ્યાસ** દ્વારા હિન્દીમાં લખાયેલ બુક **“મૃત્યુંજય ભગતસિંહ”**ના પાના નંબર 173 થી 197 પરથી આભાર સહ લેવામાં આવ્યો છે. આ બુક **‘ગ્રંથ અકાદમી,નવી દિલ્હી’** દ્વારા ઇ.સ.2007માં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. આ લેખના તમામ કોપી રાઇટ તેઓના છે. આ લેખનો હિંદીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ અને અક્ષરાંકન મારા દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.

આ લેખનો અનુવાદ કરવાનો હેતુ ફક્ત ભારતની યુવા પેઢીમાં અમર શહિદ ભગતસિંહના વિચારોનું સિંચન થાય તે છે. અન્ય કોઈ ધંધાદારી ઉદેશ કે હેતુ નથી.

આ લેખમાં અનુવાદમાં કે અક્ષરાંકનમાં કોઈ ભૂલ થયેલ હોય, જાણતા અજાણતા કોઈ અન્ય ભૂલ થયેલ હોય તો મને ક્ષમા કરશો અને બૂકની મૂળ હિન્દી આવૃતિનો અભ્યાસ કરશો તેવી અભ્યર્થના સાથે..

આપ સૌનો આભારી,

નીતિનકુમાર

Email: njbharadia@gmail.com

રાજશેખર વ્યાસ મેલ એડ્રેસ:

Email: rajshekhar.vyas@yahoo.co.in